

Роман  
ІВАНУЧУК

*Країна  
іфредента*

---

*Політичний роман*

Харків  
«ФОЛІО»  
2021



## Розділ перший

### МИХАЙЛО

Головного героя цієї книги називатиму Михайлом, хоча він у своїх записках додав ще й прізвище Безрідний; це літературний псевдонім, і я не буду так його називати, оскільки знаю власне горде прізвище мого приятеля, яке нехай залишиться для читача загадкою. Зрештою, я не хотів би, щоб читач виворожував, хто ховається за цим псевдонімом, тих Михайлів із останнього покоління борців за нашу Незалежність було багато, всі вони чесно витримали іспит своїх сумнівів, і ми, хто нині скористався чином українських дисидентів і мав би пишатися їхньою жертовністю, часто спокійно й байдуже спостерігаємо, як колись рельєфні постаті нашого резистансу поволі стають тіннями, їх поглинає непам'ять у нинішньому політичному безладі, щойно на кін вийшло наймолодше покоління, майбутню діяльність якого я ще не наважувався б оцінювати Шевченковими словами: «Ми чесно йшли, у нас нема зерна неправди за собою».

Мій друг Михайло, а також я, належимо до третьої верстви, якщо брати відлік часу з того моменту, коли наша зневолена земля вперше стрепенулася, мов шкіра на бикові, котрого з дрімоти розбудило червоне марево, і він, не тямлячи себе, рвучко кинувся уперед, щоб не залишитися в глухому безнадійному запіллі, а що обхідних доріг до вогнища не бачив, то помчав

---

стрімголов, мов той же бик на арені, який рве рогами червоне полотнище, а тореадора не бачить, тільки чує в собі болісний хрускіт, коли в його загривок встромляється шпага, — і так пройшли через ціле століття три покоління засліплених праведною люттю борців, які не зуміли уникнути смертельного удару вправного тореро.

А чи нинішнє наймолодше покоління, навчене невмінням дідів і батьків, захоче вийти на арену, чи залишиться на своїх затишних подвір'ях, замаєних національними прапорами?

Я так і спитав тоді Михайла, коли над нашим світом зависла, немов осіння шарга, байдужість і втома, й він відказав упалим голосом: «Ці не вийдуть на арену зі свого закутка; хто засмакував безпеки й ситого спокою, той нізащо не вилізе зі своєї шпарки, бо вже надбав чогось у рідному шпихлірчику й має чим ризикувати, а не відає того, що своєю неучастю важить більшим скарбом — головою!»

Я розсердився на Михайла за його зневіру — а якої заспіває аполітичний плебей, коли аристократ розхникався! — і тривалий час не навідувався до його київської квартири, в якій він, покинувши Львів, замешкав під час свого депутатства: не міг я позбутися гіркоти, що так подумав саме він, мученик, який за дванадцять років тюрми ні разу не споневірівся... Та коли несподівано завирував український світ і майдани заповнилися мільйонами людей так тісно, що годі було в той тлум встромляти держакі прапорів, я, сповнений втіхою і зловтіхою, негайно поїхав до Києва, щоб стати на Майдані, та спершу завітав до свого приятеля. Не застав його дома, дружина Таня сказала, що він уже кілька днів

---

живе на Майдані, і я серед сотень наметів насилу віднайшов Михайлів у районі консерваторії.

Михайло розкочегарював буржуйку, адже надворі закушпелилася зима; він глипнув на мене краєм ока, і його кругла голова, яструбиний ніс, потріскані від холоду губи і зобове підгарля, яке надбав у тюрмах, засвітилися враз щирим усміхом, і він сказав, не підводячи голови від рушт:

«Песимістам легше: вони завжди мають дві вичерпні відповіді з приводу добрих чи поганих новин: “А я що вам казав!” або “Цього разу я помилився”, а оптимістові залишається тільки одна, перша, а за другу обзивають його псевдопророком. Отже, цього разу я помилився, мій брате, а ти уник ганьби. І слава Богу!»

Я пильно придивлявся до мого доброго приятеля, на якого завжди орієнтувався у своїй суспільній поведінці: песимістом він, звісно, не був, бо як міг би песиміст витримати дванадцять років тюремних поневірянь без покаянь і зламів, а все ж переможна втіха, що він таки помилився, не покидала мене: адже на Майдані море люду — молодих і старших, різних професій, україномовних і російськомовних, — і в усіх рішуча настанова стояти на морозі невідомо скільки днів чи тижнів — аж до перемоги; всі скандують ім'я кандидата в президенти, всі співають новітню пісню «Разом нас багато, нас не подолати!», і всі твердо вірять у звитягу; я пильно придивляюся до цупкої рішучості, що напливла на Михайлове обличчя; його спокійний погляд вселяє в мене віру в нашу перемогу, проте я таки не втримуюся, щоб не помститися приятелеві за його колишній сумнів, і вимовляю терпкі, хоч і забарвлені втіхою, слова: «А я що казав!»

---

Михайло наче й не почув моєї переможної інвективи, він перестав підкидати дрова у буржуйку й не підводячись взявся порпатися у клунках, що лежали поскидані на купу обіч матраців. Матраців було два, і я запитав, для кого призначений другий.

Не відповівши на моє питання, Михайло вийняв із течки пачку дрібно списаного паперу, подав мені й заговорив наче й не до речі: вмостись, мовляв, поруч на он той лежак і читай, ми довго будемо тут скніти, може, й встигнеш добігти до останньої сторінки; я взяв із собою свої записки не для того, звісно, щоб тут працювати над ними, та й не сподівався, що ти мене знайдеш, — я просто не розлучаюся з ними, як зі своїм минулим... Але якщо ти вже зайшов до мене, то я скористаюся цією нагодою: хотів би знати твою професійну думку про написане, а ти не полілуйся, може, дещо із мого манускрипту знадобиться тобі як матеріал для чергового твору... Ти ж повинен осмислювати не тільки глибоку історію, а й нинішні події, чей невтомна Клію записує сьогодні нову сторінку у свій фоліант. І якщо ти вже взявся бути літописцем... Я це кажу зовсім поважно: хтось же мусить художньо осмислити нинішній день, я того зробити не зумію, але те, що тут записано, можливо, пояснить тобі причину моїх сумнівів і, як ти кажеш, песимізму...

Я нерішуче простягнув руку, взяв рукопис і поклав його обіч себе...

«А ти що, весь той час, що я тебе не бачив, писав?»

«Я мусив це робити, щоб з'ясувати хоча б для себе самого, як іще довго йтимемо до остаточної перемоги і чому наша дорога така важка. ...Візьми, візьми, я бачу, що не маєш охоти читати записки непрофесіоналів, але

хто знає — може, вони допоможуть тобі написати новий майстерштик, на нинішній день вельми потрібний...»

Я теж не зреагував на Михайлову мову, мені спала інша думка, яка не стосувалася моєї готовності читати Михайлові мемуари — лише можливості виконати його прохання тут, у наметі. Адже ще має хтось прийти сюди, для когось-бо простелений другий матрац, — і я нічого тоді не прочитаю: почнуться розмови, дискусії, суперечки, і я спитав:

«Хто ж то має ще прийти до твого намету?»

Якусь мить Михайло мовчки дивився на мене з виразом збентеження чи то невдоволення на обличчі — нібито я наважився випитати в нього найсокровенніше, на що не маю ніякого права, та врешті, опустивши голову, мовив коротко:

«Син мав би прийти...»

«Мав би чи таки прийде?» — перепитав я.

«Не знаю... Надто велика відстань пролягла між мною і сином, між моїм і його поколінням... Тебе, бачу, здивували мої слова, але ти не дивуйся: та відстань — у сто літ. Бо сталося так, що три покоління в боротьбі за нашу свободу в умовах неволі були одностайні, а четверте, наймолодше, відчувши волю, розбіглося, немов необ'їжджені тарпани, зі страдної дороги, яка розпочалася ще до нашого з тобою народження... — Михайло на мить замовк, ніби прислухався до кроків за наметом, потім проказав із відчутною скрухою в голосі: — Не знаю, коли прийде мій син, яким прийде і чи взагалі знайде стежку до мого намету... Так що можеш спокійно братися за читання».

У наметі стало тепло, однак Михайло і далі підкладав дрова, хоч буржуйка вже червоніла; а Майдан клеткотів,

---

хтось промовляв на сцені, й лунали музика та співи. Все це стало тлом для моїх думок, що почали напливати до голови, та поки що вони не в'язалися з рукописом. Я його не розгортав, немов для того, щоб до тих пір, як Михайлів образ почне вимальовуватися із його власного писання, я встиг згадати, звідки ж узявся в моєму житті Михайло?

1960 року я вступив до Львівського університету на українське відділення філологічного факультету. Саме того року на філфаку відкрили експериментальне відділення логіки й психології, тобто стислого курсу філософії, на якому вчилися переважно хлопці, які цікавилися наукою наук. Я із заздрістю відзначав для себе, що вони набагато едукованіші, ніж я; на лекціях філософії нас, українців, напихали, немов качок на відгодівлю, марксистсько-ленінською псевдонаукою, а всі інші філософські системи трактувалися як мудрування від лукавого; студенти ж новоствореного відділення мали право цікавитися не лише Марксом і Енгельсом, а й Кантом, Гегелем, Бергсоном, Теном, Кроче та багатьма іншими світовими мудрецами, не боячись при тому всюдисущих інформаторів. Молоді любомудри дискутували й сперечалися в гуртожитській кімнаті на Пушкінській, а оскільки в тому гуртожитку мешкав і я, то внадився ходити до їхньої кімнати на вечірні дискусії, слухати суперечки, дізнаватися нове, а згодом і самому брати участь у розмовах.

У тій оселі юних філософів я познайомився з Михайлом і швидко з ним зблизився. Чому саме з ним, адже всі хлопці були начитані й комунікабельні? Певне, звабила мене Михайлова, як би це визначити одним словом, натуральність. У дискусіях він ніколи не видумував себе самого, не позував, свої міркування викладав

---

так просто, ніби ділився враженнями від мандрівок, не обстоював недоведених фактів, зізнавався в помилках, й не було такого випадку, щоб захищав думку, в правдивості якої не переконався сам.

А ще мав він відкрите кругловиде обличчя з високим чолом, що добиралося майже до тімені й толочило по дорозі зрідле чорняве волосся; його очі світилися добром і спокоем — інколи мені здавалося, що вони самі ніяковіють від власної доброти; однак варто було початися розмові про літературу чи філософію, як погляд його тужавів, ніби холоднів і намагався проникнути у власну пам'ять, щоб зачерпнути звідти набутої раніше інформації, потрібної для підтримання дискусій. Під час розмов Михайло відчужувався від співрозмовників, стаючи їхнім опонентом, а деколи і вчителем, — я завжди захоплювався глибиною його знань. Товариство тоді вмить ділилося на два табори, в одному з яких перебував тільки Михайло, підкоряючи своєю логікою численну групу опонентів.

Не всяк ризикував змагатися з Михайлом, і я теж у гурті не вступав з ним у полеміку, коли з якимись постулатами не був згоден, та ми часто продовжували розмову, залишаючись сам на сам, й він не раз визнавав мою правоту. Та коли я зачіпав політичну тему, а це для мене було надто важливе, бо як я вже вибрав собі його за приятеля, то мусив переконатися у засадах його світогляду, — тоді він замовкав, окидав мене начебто збайдужілим поглядом і звертав розмову на щось інше. Я, звичайно, ні разу не запідозрив, що він мене остерігається, такого й на мить допустити не міг, і вирішив для себе, що Михайло готується в жерці чистої науки, ні на крихту не зв'язаної з політикою.



---

Й набагато пізніше, коли я вже видав кілька романів, а Михайло працював на заводі кінескопів психологом праці, ми випадково зустрілися над морем у Коктебелі, де я відпочивав, тоді він просто-таки приголомшив мене відвертою розмовою про найболючіше — про зневолення України, про землю ірреденту та про негайну потребу жертвовної боротьби за незалежність.

Їх двоє йшло вздовж берега від будинку Волошина в напрямку Карадагу з рюкзаками за плечами, в спортивному одязі, двоє засмаглих і бадьорих. Побачивши мене, розімлілого на пляжі, загалайкали, зрадівши зустрічі, посідали поруч. Коли я запитав, куди вони прямують, Михайло порозглядався по пляжу, і я помітив у його очах певну настороженість і обережність; я розпочав тривіальну розмову про погоду, та він різко мене перебив і мовив владно: «Ходімо з нами на Карадаг».

Ми піднімалися крутосхилом до Чортового Пальця, добре натомилися й сіли відпочити під гігантським валуном, що стояв сторожем над крем'яними горами, зарослими сизим жерепом. Було безлюдно в диких бескетях, тільки один самотній турист спинався стежкою слідом за нами, він теж зупинився тоді, коли й ми, кинув рюкзак і присів на розпечену сонцем жорству за якусь сотню кроків від нас, і я помітив, як він витягав з рюкзака блискуче жало антени.

«Ніяк не можуть нині молоді люди обійтися без музики, навіть серед такої незайманої природи, як ця», — пробурчав я.

Проте приймач самотнього туриста не подавав жодних звуків, антена ж, нахилена в наш бік, сторожко стирчала, і сказав Михайло:

---

«Це наш “слідопит”, він уже не відчепиться, тож не будемо йти далі, порозмовляємо тихенько тут... Отже, слухай, брате, що я тобі розповім...»

Він пройняв мене пильним поглядом і пошепки заговорив. І те, що я почув від нього, зовсім мене приголомшило, адже я завжди мав його за жерця чистої науки.

А він розповідав про створення таємної організації, про самвидав антисоветської літератури, про підпільну друкарню у Феодосії — ось зараз вони несуть віддруковані листівки про злочинне спалення української бібліотеки в Києві, й треба їх розповсюдити по всій Україні...

«Ти сам розумієш, що ілюзії про легальну працю для національного відродження, на що ми наївно сподівалися під час хрущовської відлиги, розвіялися, мов дим, був то наш самообман: ніякої свободи слова в московській казармі, а тим більше в советській, ніколи не було і не могло бути, а нині та відлига вже й закінчилася, настає люта реакція, можливо, незабаром почнуться й арешти... Кажу це тобі для того, щоб ти знав, якщо таке станеться, за що я опинився у тюрмі. Ти щойно кинув репліку — мовляв, це романтика, марний ризик, а я кажу тобі: ніщо ніколи марно не пропадає і не пропаде. Хіба програні визвольні змагання вісімнадцятих-двадцятих років не залишили жодного сліду? Таж з них народилися ми з тобою... Кулі, що вилетіли з револьвера Шварцбарда в груди Петлюрі, навічно застрягли в наших серцях; вибух пекельної машини в руках Коновальця ранить наш слух до сьогодні, смерть Шухевича в Білогорщі стала пломенем життя нашого покоління, і підле вбивство Бандери кличе до помсти...»

---

Михайло, забувши про обережність, говорив голосно, та враз побачив, як антена «слідопита» захиталася, нахилиючись у наш бік, і він перейшов на шепіт:

«І ми не маємо права й далі мовчати, хай навіть нас згноять по тюрмах. Мусимо дати знати світові, що наша битва з Москвою триває і не спинила її смерть наших провідників. Світ повинен дізнатися, що Україна живе й бореться за незалежність, що в кожній клітині національного організму не перестає бродити фермент протесту. Тож хай він закипає у сферах науки, ремесла, хліборобства, культури, письменництва — повсюдно мають зажевріти і розгорітися сигнали нашої непокори, бо інакше ми згинемо як нація, і ніхто й панахиди по нас не справить...»

Я захоплено слухав Михайлову мову й водночас тривожився: це ж знову кров і тюрми, мученики й герої, а коли ж ми станемо володарями нашого національного життя? Михайло відчув мої сумніви — певне, вони відбилися на моєму обличчі, — і він сказав:

«Якщо нині не розпочнемо святого діла, то завтра пробудимося у вогні обкрадені, хіба ти не чуєш, як тріщить і хилитається імперська споруда, мов стара стодола на вітрах? І розвалиться, і зникне, як страшна примара, а ми, не одягнені в бойову броню, залишимося голі... І ніколи не думай, що наше слово, яке ми хочемо донести до людей, загубиться, безслідно спопеліє, згине... Хіба стару, згвалтовану розбещеними королями Францію не підняли на революцію мислі Дідро і Руссо; а чи вийшли б на Сенатську площу російські офіцери, якби раніше не пролунав розпачливий крик Радіщєва; чи стала б чеською онімеччена Чехія, якби не з'явився геніальний фальсифікат Вацлава Ганки «Краледвор-

ський рукопис», а чи греки повернули б своїй батьківщині славу Еллади, якби клефти не заспівали «Військовий гімн» Рігоса Ферероса? А нашу нинішню Україну хто створив? Шевченко і Франко. Завжди спочатку було Слово, і Слово стало Богом!»

Я спитав Михайла, що мені належиться робити.

«Що тобі належиться робити, питаєш? А те, що й робиш. Тільки неси людям слово чистим, наче кришталь... І хай швець шиє взуття для України, адже через те, що ми мали надто багато політиків, а шевців обмаль, заламалася блискуча офензива усусусів під Чортковом у дев'ятнадцятому році; без кравців ми б ходили голі, без хліборобів — голодні, без асенізаторів потонули б у смородному бруді, без письменників були б німі, а без мучеників на хрестах ніколи б не воскресли... Що маєш робити, питаєш? Чому питаєш? Ти вже розпочав ту роботу. Встиг пережити люту критику, негацію, а тепер мушиш вигартувати себе так, щоб міг витримати ще й випробування славою, яка тебе не повинна обминути».

«Слідопит» з антеною йшов слідом за нами, аж доки ми не зійшли з Карадагу й не розчинилися у пляжному натовпі.

За тиждень я вернувся до Львова й дізнався, що Михайла і його товариша кагебісти зняли з поїзда на станції Персенківка перед Львовом. Того ж дня відбулися арешти дисидентів у Києві.

Жарево в буржуйці згасало, й затінювався смерком образ Михайла, якого я відтворив у своїй пам'яті, згадавши нашу зустріч над морем і розмову з ним біля Чортового Пальця на Карадазі. Тепер цей образ мав засвітитися для мене зі сторінок рукопису, який лежав на матраці, накритий моєю долонею.



## ЗМІСТ

Розділ перший. МИХАЙЛО.....	5
Розділ другий. «ОЙ ТАМ У ЛЬВОВІ МУЗИКА ГРАЄ...» (Із Михайлових записок) .....	16
Розділ третій. ВІДНОВЛЕНА ФРЕСКА (Із Михайлових записок) .....	28
Розділ четвертий. БАТЬКО І СИН .....	42
Розділ п'ятий. «ГЛЯНЬ НА ВОЛГУ — ЧИЙ СТОГІН ЛУНАЄ?» (Із Михайлових записок) .....	57
Розділ шостий. ВИДІННЯ 1921 РОКУ (Із Михайлових записок) .....	68
Розділ сьомий. Я БАГАТО ПЕРЕДУМАВ, БРАТЕ... ..	82
Розділ восьмий. ЛИЦАРІ «ЗАЛІЗНОЇ ОСТРОГИ» (Із Михайлових записок) .....	92
Розділ дев'ятий. СРІБНА СУРМА (Із Михайлових записок) .....	105
Розділ десятий. МАЙДАН .....	118
Розділ одинадцятий. ПОМСТІТЬСЯ ЗА МЕНЕ! (Із Михайлових записок) .....	128
Розділ дванадцятий. МАТИ І СИН.....	139
Розділ тринадцятий. Я — ІЗ САМИМ СОБОЮ.....	153
Розділ чотирнадцятий. ВІЙНА ЩЕ БУДЕ! (Із Михайлових записок) .....	162

---

Розділ п'ятнадцятий. ВПАДУ НА ПОЛІ БОЮ (Із записок охоронця) . . . . .	174
Розділ шістнадцятий. БЛУДНИЙ СИН . . . . .	186
Розділ сімнадцятий. ЗРОДИЛИСЯ МИ З ВЕЛИКОЇ ГОДИНИ . . . . .	195
Розділ вісімнадцятий. КАМЕНІ З БОЖОЇ ПРАЦІ . . . . .	205
Розділ дев'ятнадцятий. ІНАВІГУРАЦІЯ . . . . .	211
Розділ двадцятий. ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ . . . . .	215
Примітки. <i>Василь Габор</i> . . . . .	219